

LADISLAV HANUS O ZMYSLE KULTÚRY

Pád totality a poučenia z totalitarizmu

Je jedinečné vo svetovej histórii, že sa udalosti dvoch tisícročí absolvujú za jedno storočie. Obe veľmoci by boli chceli zastaviť čas, aby všetok čas s nimi začínal, proste, aby boli pánni času. Koľké poučenie! História est magistra vitae. Človek sa cíti a vyhlasuje za Božieho vyslanca, za vyslaného Božieho dobrodínca... Ale to, o čo ide, je moc... Aby všetko od neho pochádzalo, od nositeľa moci... Aby sa žilo v tomto vznešenom oblaku... Aj novovek podlieha pokušeniu moci. Macchiavelli mal pravdu – konečne jeden úprimný človek! Nabok všetka apoteóza! Nech sa presadí ten surový, holý, "il principe". O čo mu ide? O moc, všetkými prostriedkami. Tento mocnársky typ v novoveku zavážil a strojí sa ustáliť na všetky veky... Od Košického vládneho programu sa počína tá špekulácia, ako podrobiť tento ľud totálne svojej moci. O úradníctvo sa nebojíme, to je zbabelé, navyknuté slúžiť. Ale so sedliakmi je oštara... No strana má na všetko recept. Veríme vo všemohúcnosť...

Začítajme sa do vládneho programu, do idey programu. Hovorí sa o povznesení triedy, o svetovláde strany, o blahobyte, ba rajskej perspektíve. Zabáram sa do toho miesta. Čo je vlastne vlastným cieľom tohto robotníckeho režimu? Už to mám! To hlavné, o čo ide, je moc. O to sa usiluje, o moc sa trasie. Vo veľkom či malom. Také sú naše skúsenosti.

Ešte jedno poučenie z totalitarizmu. Tentoraz sa nám treba vrátiť k Guardiniho základnému spisu z r. 1925 *Der Gegensatz* (Protiklad). Je to spis o polaritosti (Die Polaritätslehre). Skutočnosť nie je jednoduchá. (Problém jednoty v pluralite!) Jednota nie je jednoduchá danosť, ale je stavaná polaritne. Keď sa postaví nejaká hodnota, celkom spontánne sa proti nej vynorí protiklad. Ak je ten protiklad protirečivý, polarnosť sa ruší. Ale ak je protiklad pozitívny, treba si ho povšimnúť a zhodnotiť... Ten protipól môže predstavovať inú, novú hodnotu, ktorá tú prvú dopĺňa, hodnotnosť zvyšuje, takže múdry činiteľ si ju má povšimnúť a priam ju do svojho protipóla zakalkulovať v novej syntéze... Tak sa polarne protiklady, s ktorými treba vopred počítať, dopĺňujú. Totalitarita s totalitou nepočíta, ale všetko sa koná len jednostranne. Je jednostranná, ale predstavuje sa ako celá, ako celok. Je to ten chybný počet: "pars pro toto". Keď ľudský tvor si osobuje božské atribúty, svoje zbožštenie, to je jeho koniec. Rúti sa do svojho totálneho pádu. Aj tomuto poučeniu sme sa koncom vojny naučili.

Rečenie už spľaslo. Nastáva čas konštruktívnej výstavby, to jest štátu. Aký štát? Aká sústava? Našej samozrejme, *demokracia*. V akej forme alebo v akých troskách jestvuje tento jej obraz v našej pospolitej myšli? Na to musí byť občan starší, podľa možnosti taký, ktorý obopína celé toto dvadsiate storočie (taký starý som aj ja, lenže ja sa politikou nezapodievam, nemám ten "sensus politicum". Ja sa len snažím zosnovať tu aký-taký celkový obraz). V každom smere máme tu na myšli dvadsiate storočie. Demokracia: vynasnažíme sa tu zosnovať celkový obraz. Keď pri prevrate klesla tisícročná ríša, na jej čelo sa postavila demokracia; v predstave o demokracii bol poriadny chaos. Ešte bola úcta k pánom. V ľuďoch bolo počuť takú reč: načo sa ten národ hrnie tak do škôl – veď učených ľudí je už dost! Alebo, keď sa len tak sypali písomné príkazy a zákazy: Čo tu zvládne písané slovo? Nemali odstrániť dereš! Jedine dereš urobí v štáte poriadok!

T. G. Masaryk bol ten veľký učiteľ demokracie, na ktorého slovo sa čakalo. "Democracie je diskuse". T. G. Masaryk sa učil na západe, demokracii sa učili aj naši krajanovia. Títo boli našimi učiteľmi demokracie aj v štátnej vede. Prikrátko trvala táto škola. Na dlhý čas sa rozťahlo učenie autoritatívnej sústavy. Jeho múdrosť došla len po *násilie*. Jeho náhľad bol pesimistický. Prišiel k poznaniu, že len násilím sa zaručí poriadok. Neveril človeku. Človek bez dozoru, na slobode, je nebezpečné zviera. V tomto systéme klapalo všetko. A všetko predstieralo poslušnosť, oddanosť. Bola to škola pokrytectva. Vytriezvenie z nej bolo svetovo živelné.

Náš stav je stav vytriezvenia. Takto sa to zaznačí v dejepise. Škola demokracie pokračuje ďalej. Tá škola by mohla byť už vysokou školou. Pre naše pokolenie jej prvá kapitola musí byť negatívna. Ponajprv, treba sa nám poučiť z osudných chýb našich predchodcov: z megalománie a zo slepoty. Tá sa už stáva exemplárnou. Podobá sa tej z Andersenovej rozprávky *Kráľove nové šaty*. Toto pokušenie totiž je hneď poruke. Nech moc nestúpne do hlavy! Nech sa nedostane do jedných rúk!

Moc nech *slúži!* Keď slúži, je to spoluvláda všetkých. Ale vláda slobodná, dobrovoľná...Spoluvláda všetkých nech znamená občiansku dospelosť všetkých. Moc nech neslúži všakovakým iným záujmom, ale nech slúži *obecnému dobru*. Obecné dobro, "bonum commune", nech je svätým heslom štátu. "Bonum commune", nech je definíciou štátu. Spomeňme si, že hlavnou myšlienkou kresťanského stredoveku bola idea "*ordo*"... Táto idea zaručovala bonum commune, lebo štát slúžil vyššej moci, vyššej, najvyššej, svätej, absolútnej. Bola to zlatá doba autority. Novovekom začína doba krízy autority. Doba voluntarizmu... Naša doba už musí prekonať Macchiavellioho.

Škola táto nech pripomína túto myšlienku: myšlienku *utrpenia*. Toto storočie bolo aj storočím utrpenia. Bolo opravdivou školou. Utrpenie má vtedy zmysel, keď nás zušľachtí, keď sa staneme lepší ako deti pokoja. Tejto zvesti pokoja sa nám treba otvoriť.

Moje odpovede na otázky možno zhrnúť do jednej témy:

Ako sa u mňa zrodila a rozvíjala idea kultúry a kultúrnosti.

Tejto témy som sa obsérnejšie dotkol v brožúre s názvom *Spomienka na Ferka Skyčáka*, ktorá vyšla v Kanade. Miestom, kde sa v mojej a v našej pozornosti počala a ďalej rozvinula, bol spišský seminár a po roku seminár innsbrucký a rakúsky, v rokoch 1926-1932. Boli to prvé povojnové roky, v ktorých si Rakúsko a Nemecko síce vydýchlo z doterajšieho útlaku bismarckovského pruského protestantizmu, no ťažko dýchalo v povojnovej ideovej bezradnosti. V Innsbrucku som sa stretol s ideami vedúcich katolíckych mysliteľov ako Romano Guardini, Peter Lippert, Theodor Haecker, Karl Neundörfer a i. (Fenoména a význam R. Guardiniho som spracoval v monografii *R. Guardini, mysliteľ storočia*. Text tejto práce dávno odpočívá, čaká na publikovanie, ako aj iné ostatné texty... No vydať ho by bolo aktuálne, najmä preto, lebo situácia jeho vzniku je podobná našej prítomnej. Skrýva mnoho pozitívnych, plodných popudov.)

Ako študujúci teológ som vyrástol v seminárskej spoločnosti – spomínam si na vzácne osobnosti: Ferko Skyčák, Jozef Špirko, Štefan Barnáš. No onedlho som sa k nim pričlenil ako kolega, ako vychovávateľ. Roky sa míňali, obzor sa šírila do všetkých rozmerov.

Pozornosť študujúcich sa čoraz väčšmi upriamovala na kultúru a na jej spoločenský aspekt, na *kultúrnosť*. Táto vlastnosť sa lepšie sleduje práve v uzavretej spoločnosti, lebo výrazne sa tu vyjadrujú rozličné typy, rozličné prejavy, rozličné reakcie. A to dvojakým smerom: pozitívnym a negatívnym. Viac sa vyvíjajú tie pozitívne. Svojou vyrovnanosťou a príjemnosťou. Vybudovať ich už teraz, v procese rastu, pri nadobúdaní určitých charakterových vlastností, až budú stĺpmi spoločnosti. V takomto ovzduší spontánne sa tu vynára termín

kultúrnost'. A už in fieri konštatuje sa, že je to niečo výborného, niečo žiadúceho. Stáva sa priam okrídleným slovom. A vo svojom okolí môžeme poukázať na niekoľko takých vzorov. Aj medzi našimi vychovávateľmi. Kanonik Ján Jalovecký bol takým príkladom dobroty, vyrovnanosti. Dokonalý ako človek, dokonalý ako sluha boží.

Slovo by už bolo, ale je tu otázka: čo je vlastne tá kultúrnost'? Čo je jej *podstata*? Vrátili sme sa z túry na Gerlach, keď mi to náhle svietlo.

Kultúrnost', to je ponajprv vlastnosť, ľudská vlastnosť. Tu by bolo treba rozvinúť personálnu antropológiu: tézu, že človek je človekom od narodenia, ba už od počatia, ale stále rastie, stále sa vyvíja, stále je na ceste k sebe, od seba k sebe. A tento povedali by sme pohon či snaženie je jeho základnou, najväčšou mocou a silou. Je to daná mocnosť, ktorá pojíma, strháva, ženie celú ľudskú bytosť. Človek sa ženie od seba k sebe, telesne i duševne.

Túto vlastnosť ľudskú nazývame *snaživosťou*. Pokladáme ju za hlavnú vlastnosť. To je ten stály ľudský nepokoj, ktorý človeka ženie ďalej, ta, nahor. V tom väzí tragickosť ľudskej existencie. Lebo ono bytie speje nahor, ale gravituje aj nadol. Človek sa priam roztrháva.

V roku 1943 mi vyšla knižka s názvom *Rozprava o kultúrnosti*. Treba zdôrazniť, že vo vojnovom čase. Bola vtedy znamením stálosti ducha, znamením, že živé sú nám veci ducha i v nepriaznivom čase, keď "silent mūsae". Táto knižka bola pokusom pojať do syntézy vedomosti o kultúre a kultúrnosti. Časom sa tieto vedomosti udomácnejú, možno povedať uložia, a tým sa kolektívom čiže žitým životom ustália. Ten "žitý život" nedal za pravdu tomuto očakávaniu. Pomery tých čias boli surovejšie ako vojna. Na tzv. večné princípy sa zabudlo. Obecný život zosurovel. Moja knižka o kultúrnosti a kultúre sa ukázala aktuálnejšou viac, ako by sa bolo myslelo. Bol tu kvázi nový fundament, na ktorý možno nadviazať.

Keď teda charakterové vlastnosti (v tomto katechizme kultúry) vypočítame: snaživosť, šírka (a aj hĺbka a výška), statočnosť, stálosť v dobrom, láska, oddanosť, vidíme, že všetky spolu, v ich syntéze tvoria vlastnosť kultúrnosti. Z toho už samo vyplýva, že kultúrnost' má charakter želateľnej vlastnosti (bonum desiderabile), za ktorou je hodno túžiť, hodno sa o ňu usilovať. A to pre celú pospolitosť. Tzv. kódex pekného správania, tzv. "bonae mores" a "bonae literae", nájdeme v bibliotékach civilizovaných spoločností. I keď je tu časté nedorozumenie: jemné správanie sa pokladá za podstatu ľudskosti – niekedy sa spája so surovosťou zmyšľania. Jemné správanie je však iba výkvet celého koreňa. Rásť a zušľachťovať sa má celý človek.

Zapodievať sa kultúrnosťou znamenalo pre mňa ľahšou a kratšou cestou dospieť k poňatiu človeka. Tomuto prístupu sa on ochotnejšie otvorí. Po vydaní mojej *Rozpravy*, som cítil, že vlastná práca filozofického skúmania kultúry sa ešte neabsolvovala, ba ešte sa len začína. "Kultúra, kultúra", to mi jednotaj znelo v ušiach. Otázka "Čo je *podstatou* kultúry?" ma ustavične pokúšala, keď som bol zaujatý brúsením skla vo valdickom väzení. Podobnými problémami sme sa zaoberali s Jožkom Zvěřinom, Otom Mádom a s Antonínom Mandlom. Každý bol zaujatý nejakou metafyzickou hádankou. Sami osebe boli sme perfektný kultúrny krúžok. Prišiel som tu na dôležitý psychologický poznatok: človek môže byť zapriahnutý do najvšednejšieho zamestnania, pohľadom môže sledovať precízny beh kotúča, no pritom celý môže byť pohrúžený do metafyzickej záhady, duchom celkom preč.

Postať kultúry! Kultúrnost' mohla byť viac parciálna, ale kultúra sa parciálnosti vymyká. Zavše sa nám javí vo svojej mátožnej celistvosti. Jej základom je človek vo svojej zemskej viazanosti. Svet a človek ako nepatrný figurálny tvor. Vychádzam z biblického chápania diania. Od začiatku je dialóg medzi Stvoriteľom a stvorením, najmä rozumným a slobodným stvorením, čo Stvoriteľ rešpektuje. Dáva mu úlohu, ktorú však má prijať s pochopením a so slobodným súhlasom. Úlohou človeka je ovládnuť zem. Spomedzi miriád telies je jediné teleso – Zem, ktoré dostáva za úlohu naplniť, ovládnuť. Človek od počiatku dostáva kultúrnu úlohu: obrábať zem a vládnuť.

Kulturológiu logicky i metafyzicky predchádza *antropológia*. Prednosť antropológie dnes je znamením celkovej orientácie filozofie. Aká je antropológia, čiže náuka o človeku, taká je kultúra človeka i jeho kulturológia. Dva činitele stoja spolu i proti sebe: človek a jeho svet, poťažne svet a jeho človek. Zmeniť svet – z tohto rozkazu vyplýva nadriadenosť človeka nad svetom. No vzájomný pomer týchto dvoch činiteľov je vo svojej histórii plný osudových otrasov. Čiara tohto napätia siaha od jedného konca k druhému koncu zeme. Nie je to len vzťah poddanosti, ale aj časté nevypočítateľné protireakcie. Existencia človeka na zemi je súvislá tragédia.

Pomer človeka a jeho kultúrneho diela môže byť po veku pozitívny, priateľský. I sám pôvod termínu "kultúra" pochádza z takejto pohody. A to z diela rímskeho básnika Vergília. "Obrábať zem" nemusí znamenať bezohľadné drancovanie. Agricola nie je preňho despota, ale láskavý zemepán, ktorý nažíva so svojou postaťou, v láske, ba v oddanosti. Hospodár je "pater familias", jeho zem, jeho roľa priam túžobne čaká na zásah pána. Toto očakávanie zeme nazýva Vergílius "justissima tellus". Pravdaže, hospodár môže mať voči svojej úlohe a zverencom morálku i nie. Rozličné typy kultúrnej alebo takzvanej kultúrnej činnosti sa niekedy ťažko zmestia do jedného pojmu. Z dejinných i z prítomných skúseností usudzujeme, že morálna dobrota patrí k podstate kultúry.

Morálny, až náboženský pôvod slova "kultúra" dokazuje latinské slovo "cultura". Ponajprv znamená obrábanie zeme. Ale to isté slovo znamená aj "úctu k zemi", i úctu k celej práci, k práci ako takej. Práca je základná kapitola kultúry. Jej hlavným obsahom a hlavnou finalitou. Polárnym protičiniteľom práce je hra, ktorá zaujíma v dejinách kultúry významné miesto. Práca a hra: Vystihnúť ich pomer je rovnako dôležitou úlohou filozofovania. (Poukazujem na významné dielo J. Huizingu *Homo ludens*.) Ich vzájomný vzťah nie je protirečivý, ale polárny. Práca má mnohých rušivých protičiniteľov. Preto už za Vergília dostala meno "labor improbus". Táto téma by si vyžadovala obširnejšie rozvedenie.

Antropológia takto vlastne rozvíja základné kapitoly kulturológie. Úvodnou kapitolou je ukázať základný rozdiel medzi človekom a zvieratom. Zviera prichádza na svet spolu so svojím prostredím. Keď je vytrhnuté z neho, uhynie. Človek nie je stvorený pre jedno určité prostredie, ale jeho prostredím, mohli by sme povedať dejiskom, je celá Zem, ba celý kozmos. Preto sa človek nazýva "univerzálnou bytosťou". Preto už Aristoteles označil človeka za "quodammo doomnia". Vďaka veľkosti svojho poznania a chcenia, svojej tvorby je povolaný byť vládcom sveta. No túto svetovládu ruší ľudská insekurita, tzv. ľudská ambivalencia. Toto vládckové postavenie človeku nie je dané, ale musí si ho zakaždým vybojovať. Všetko si musí znovu a znovu vybojovať.

Antropológia ďalej objasní a zdôvodní ľudskú osobu, ako aj osobnosť. Učí o celosti sveta, ale učí aj o rozličnosti podstat. Zameriava sa na rozdiely medzi hmotným svetom a svetom založeným na iných princípoch. Vychádza z toho, že svet je založený na pluralite; na pluralite a na jednote. V ľudskom dianí sa znovu a znovu vynára osobitá ľudská bytosť, ktorá svojou ontogenezou sa dostáva na vrchol, až sa ujíma svetovlády. Človek sa sám rozhoduje, a to premyslene, o sebe, o svojom osude. Až neskoršie dostáva názov "persona". Skusuje sa, že v každom vážnom, najmä prelomovom dianí, takáto "persona" je na čele. Existuje známa pravda, že osobnosti tvoria dejiny. Osobnosti jednoducho nemožno zahrnúť do bežného počítania, do "čísła", ale treba u nich rešpektovať ich samobytnosť.

Prichádzame k východiskovej výpovedi: Tvorcom kultúry je človek. Svojou jedinečnou postaťou je sám povolaný k tvorbe kultúry. Preto by mu pristal obraz: človek, hoc aj jediný, je sám, oproti zemeguli. Alebo: celé ľudstvo s týmto jediným svojím exponentom.

Teraz poviem niekoľko slov k termínu "tvoriť". Človeku – i tomu najvznešenejšiemu – nepatrí tvorba vo vlastnom slova zmysle. Veď "z ničoho tvorí len Boh". Náš názov tvorby je odvodený. No všetka vznešenosť človeka spočíva v tom, že človek, majster, dokáže mať účasť na tvorivej Božej moci. Takto sa stáva sluhom Božím; alebo Božím spolupracovníkom.

Činnosť a účinnosť kultúry sa uplatňuje hlavne v smere dvoch imperatívov: 1. *Prírodu premeniť na kultúru* a 2. *Čas premeniť na dejiny*. Bližšie rozvediem tieto výroky Romana Guardiniho.

K prvému výroku: *Vzájomný pomer kultúry a prírody*. Príroda je tá všeoblasť, ktorá vznikla bez zásahu človeka a vyvíja sa podľa vlastnej zákonitosti. V prastarých dobách sa človek, nepatrný tvor, musel chrániť a brániť proti takmer absolútnej prevahe prírody. Ako dlho to trvalo, keď človek hľadel na prírodu ako na nepriateľa, a keď boj proti prírode bol hlavný cieľ civilizácie! Tento zámer sa však úplne zmenil. No heslo boja proti prírode sa natofko vžilo, že sme sa neskoro spamätali a neuvedomili si, že príroda je zo všetkých strán a vo všetkých smeroch ohrozená a že hlavný program kultúry dnes musí byť: záchrana prírody. Bleskovo sa poznáva, že príroda nie je len zásobáreň na výživu obyvateľstva. Ba prejavuje sa aj hlbšie poznanie, ktoré si kladie otázku: Čím je príroda človeku? ba presnejšie: Čím je človek prírode, a čím je kultúra prírode? Odpoveď znie: Nie je len prostriedkom na všakovaké nenásytne ciele, ale poznáva sa, že príroda je *partnerkou* ľudskému druhu v jeho zemskej existencii i púti. Ukazuje sa, aká labilná je táto ľudská existencia na zemi, ako ľahko si zahrávajú s touto existenciou vedci, technici, štátnici, poverení strážou. Tento stav si vyžaduje úplnú zmenu nášho vzťahu k prírode.

V tomto odseku sa znova vraciame k pomeru prírody a kultúry. Naša otázka znie: Čo je prirodzené? Odpoveď nie je ľahká, ani nie jednoznačná. Dodnes trvajú okolo nej spory. Odpovede sú príznačné podľa filozofickej príslušnosti. Ako v iných prípadoch, odpoveď už väzí v antropológii. Materialisti, senzualisti, veristi, freudisti, ktorí v odpovedi na to, čo je človek, odpovedajú svojim biologickým poňatím, za normu prirodzenosti pokladajú prirodzenosť a správanie zvierat. Som dieťaťom prírody, preto konzekventne sa musím hlásiť k rožnému statku. Je to priveľmi široké chápanie prirodzenosti, ktorá ducha pokladá za rušivý moment. Odpoveď na chápanie prirodzenosti závisí od normy, ktorú si kto kladie podľa svojej príslušnosti. Stáročia trvali hádky. Na dvore Ludovíta XVI. za normu správania sa vyhlasovali bezmála porcelánové bábky, už úplne odtrhnuté od prírody. Diskusie prebiehali aj u nás (Fulla, Galanda, boj medzi naturalizmom a expresionizmom).

R. Guardini, spor zakľučuje zo stanoviska kultúry. Človek je kultúrna bytosť. Sám je kultúra a kultúrny výraz, prejav. Teda aj *prirodzenosťou* človeka je kultúra. Kultúra je naša reč. To je naša prirodzenosť. No diskusia ďalej pokračuje – "l'art pour l'art".

K druhému výroku: *Kultúra mení čas na dejiny*. Kultúra, ktorej vše-úlohou je prírodu premeniť na kultúru, do svojej úlohy zahŕňa aj čas. Čas, aby sa premenil na dejiny. Prvá úloha je relatívne ľahšia, lebo ide o hmotnú postać sveta, keď postihujeme len prítomnosť a účinnosť času. No podstata – čo je čas – nám uniká. Čas sa aj dá merať rozličnými meradlami – hodinami, kalendárom, ale podstata "času" nám stále uniká. Môže sa merať – to je vlastnosť fyzická. No ďalší, nejaký vnútorný zásah doň je nemožný. Nazveme to hmotno-duchovnou veličinou času, ktorá po všetky veky ostáva tajomnou veličinou. Ludovo sa čas pokladá za tajomnú mocnosť, ktorá riadi pozemské osudy i osud jednotlivého človeka, ale aj národov. Dačo mátožného, až démonického sa ukrýva v čase. Takúto vlastnosť až božského pôvodu mu pripisujú východné náboženstvá. Väčšinou je to povera.

Takejto povahy je kultúrna úloha: premeniť čas na dejiny.

Keď sa to vypovie takto kategoricky, predpokladá sa, že kultúrnou mocou je možný zásah – "do vnútra" času, t.j. čas možno uchopiť, formovať podľa vzoru "homo faber". Táto procedúra prebieha asi tak, že kultúra hľadá na čas pred zásahom doň ako na surovinu, podobne ako na všetko prírodné bytie, ktorej kultúra a jej "homo faber" dá svoju kultúrnu formu. Takto máme pred sebou čas nesformovaný a sformovaný. Kultúra formuje svoj čas. Pri veľkom diele čas je do diela zakomponovaný, takže je spolunositeľom a spoluvyjadrovateľom myšlienky.

Čas niekedy nahromadí toľko priaznivých okolností, že to nad chvíľou visí ako "znamenie času". To je biblické slovo: "kairos", vhodný čas, tempus acceptabile. Môže byť znamením spasiteľným, Božím. Ale od pokolenia vyžaduje bedlivosť. Beda, keď sa prepasie! Tak národ má "svoj čas", ktorý ho vyzýva k bedlivosti. Na nej sa zvrtnie celý jeho osud. V dejinách je mnoho takých svedkov.

Aj každý človek má svoj čas, tento život vymeraný. To je jeho vymeraný čas ako s hrivnou Bohom danou. Pred súdom, ktorý je konečný, bude sa zodpovedať, ako s ňou hospodáril. Je to otázku svedomia. Starosť kultúry so starosťou náboženskou, čo do starosti o čas, sa snímajú.

Otázky, ktoré sa stali základom týchto úvah, položil F. Fundárek